

Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója

„Professoraink közt egy sem volt, kinek annyit köszönheték, mint Szentgyörgyi Istvánnak. Nyílt fej, nyílt szív, nyílt lélek, de egy neki saját hajthatatlansággal. Pedantnak mondhatnám, ha sok tudományát víg kedv nem szelídítette volna. Az iskolának minden ifjai közt s hivatala kezdete óta én valék az az egy, kit sétálásai alatt maga mellé venni méltóztatott, és én éppen sétálásai alatt tanultam legtöbbet”.^[1] Kazinczy Ferenc emlékezett így tudós tanáráról. Emlékezéseiből az is kiderül, hogy Szentgyörgyi volt az egyetlen a pataki professzorok között, aki felismerte a kisdíák hajlamait, meglátta átlagon felül kimagasló képességeit.^[2] A szép tanár-tanítvány kapcsolat atyai barátsággá nemesedett később.^[3] Ennek folytán nem túlzás feltételeznünk, hogy Szentgyörgyi személyisége befolyással bírt Kazinczy világnézetének alakulásában. Dolgozatunkban e személyiségnek vallásos tartalmát, pontosabb egyháztörténeti-teológiai kifejezéssel élve, Szentgyörgyi István kegyességét vizsgáljuk.

Aszalón (Borsod vm.) született 1736. november 15-én „közönséges rangú” családban, ahogy Vályi Nagy Ferenc fogalmazott,^[4] amelyben a három fiút igényesen nevelték. Egyikük korán meghalt, István és Márton református lelkész lett. Az elemi osztályokat szülőfalujában végezte, melynek régi és elég jelentős iskolája volt, majd Patakon elkezdte a gimnáziumi osztályokat. A tehetséges ifjúra felfigyelt Sárkány Dávid professzor és tanulását különös gonddal irányította. Szentgyörgyi 1752-ben Rimaszombatba ment Patakról. Vályi Nagy Ferenc nem felel ebben az esetben a miértre, hanem „bizonyos jó okokra nézve” fordulattal fedi el, hogy maga sem ismeri az iskolaváltás okát, vagy ha mégis, fontosnak tartja elhallgatni. Rimaszombatból visszatérve 1754. október 2-án beiratkozott ugyan a tógátus diákok közé,^[5] de a seniorság és talán a preceptor feladat is visszahívta Szombatba. Valószínűleg esztendő töltsé, tehát 1755 őszén lett valójában teológiai hallgató Patakon. Kitűnt szorgalmával a filozófiában, a teológiában s jelesnek mutatkozott a bibliai nyelvek magas szintű elsajátításában. Mint kiváló diákját az anyaiskola 1761-ben publicus preceptornak választotta s rábízta a poéták osztályát, hiszen már gimnazistaként „jó magyar és deák verseket írt, Horatius és Virgilius verseit könyv nélkül tudta”. Ugyanekkor könyvtárosnak is megtették, majd pedig 1763-ban a filozófiai tanszék segédtanára lett. Esküdt deák volt a diákönkormányzatban, amikor 1764-ben a nemesbikki (Borsod vm.) eklézsia lelkészéül meghívta. Miután azonban a nagyhírű tudós Szathmári Paksi Pál filozófia professzor és a görög nyelv tanára 1766-ban elhunyt, noha nem járt külföldi akadémiát, helyére Szentgyörgyit hívták meg helyettes tanárnak 1767-ben, majd 1770-ben ordinárius professzornak választották. Egészsége meghanyatlása folytán nyugalomba lépett 1797-ben, Patakon hunyt el 1799. október 1-én.

Vályi Nagy Ferenc elfogulatlanok méltán mondható jellemzésében Szentgyörgyi szorgalma a hangsúlyos a tehetsége mellett. Szorgalmával képes volt pótolni a külföldi egyetem többletet kínáló, de neki meg nem adatott lehetőségét. Tanárságában született újszövetségi filológiai-exegetikai jegyzetei igen elmélyült bibliaismeretet mutatnak, igazolják a bibliai nyelvekben való alapos jártasságának jó hírét.[6] A klasszikus irodalomban való tájékozottságának nyomai szintén megtalálhatók írásmagyarázati munkáiban, mint ahogy a reformáció kora íróinak ismerete is. Foglalkozott még az írásmagyarázás és az igehirdetés elméletének kérdéseivel.[7]

Teológiáját, kegyességét vizsgálva, természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a filozófia tanáraként milyen álláspontot képviselt. Koncz Sándor a pozitív racionalisták közé sorolta őt.[8] Úgy értékelte, hogy ez a szellemtörténeti kategória egyrészt az erős holland gyökerektől való elszakadásban és a német filozófia-teológia racionalizmusának hatásában, másrészt a teológiai gondolkodás önállósodásában, öntudatra ébredésében ragadható meg. Koncz megállapítja, hogy Szentgyörgyi a „természettől adott vallást helyezi előtérbe, konzekvens természeti teológiát művel”. Hozzáfűzi, hogy „Kazinczy azért lett Kant ’őszinte bámulója’, mert a nagy filozófust a Kant és követői hatása alatt álló Szentgyörgyitől megtanulta becsülni”. Kazinczy figyelmét valóban Szentgyörgyi irányította Kant tanítására, a pataki professzor művei azonban mégsem a nagy német filozófus hatását hordozzák.[9] Szentgyörgyi élete vége felé ismerhette meg Kant munkáit, s talán a 90-es években hívhatta fel rá Kazinczy figyelmét. A széphalmi nyelvújító és irodalmár Kant igazi megismerését mégsem neki, hanem Sipos Pálnak köszönhette.[10]

Sipos 1791-1797 között Oderafrankfurtban, Göttingenben és Bécsben tanult, matematikai munkásságával jelentős sikert aratott, 1795-ben a berlini egyetem az ellipszis meghatározásáról írt értekezéseért aranyéremmel tüntette ki.[11] Patakon 1805-1810 között matematikát és fizikát tanított. Kazinczyval ekkor ismerkedett meg és kötött életre szóló barátságot: „Prof. Kézy Mózes úrral sétála ki hozzám Újhelyből aug. 17. d. 1809. Kedvesen töltöttem társaságokban a napot, és a hely, hol az erdőben a fűben fetrengettünk, kedves lesz nékem örökre két barátomnak emlékezete miatt”.[12] Kazinczy Sipos közvetítésével értette meg igazán Kant és a német idealizmus tanainak szellemiségét. Éppen sorozatos kérdései nyomán, Sipos Kazinczy kérésére kezdett filozófiai értekezéseket írni. A költő a Jénai Tudományos Levelek füzeteit olvasta, de – amint írta – „sok van még ebben is, amit nem értek; kiírtam szóról szóra, azért, hogy az úrtól prof. úrtól abban egy kis privatissimum collegiumot vegyek”.[13] Többször kifejezte, hogy Siposnak köszönheti a filozófiai kérdésekben való eligazodást és tisztán látást: „... nem győzöm áldani sorsomat, hogy néked jutottam ismeretségedbe, s hogy te vezérem, barátom, tanítóm és oktatóm levél. Sokszor próbáltam már én, soha se tudtam megérteni, bár többször olvastam az új Philosophusokat, most értem munkáidból”.[14] A két barát levelezéséből az is kitűnik, hogy Kazinczy megnyugtató válaszokat nyert Sipostól az ész és a hit között feszülő ellentét feloldásában. Az ész hangsúlyozása inkább a dogmák megkérdőjelezhetetlenségének elutasítása szempontjából fontos. „Isten nem csak a fület, hanem a szememet is adta vezérül, és hogy ész, azaz lelki esméret, és hogy még világosabban szóljak: a tanulás világánál eléggé világított meggyőződés nélkül hinni semmit sem tartozunk” – ahogy Kazinczy Siposhoz írta. De ez abban az összefüggésben válik érthetővé, amit szintén e levelek egyikében találunk meg: „Gottheit,

Freiheit, Unsterblichkeit – a kritika ezt kitörlé a tudományok sorából, de nem a szívből, a lelkesméretből”.[15] „Isten, szabadság, halhatatlanság a legfőbb értékek. Nem dogmák, hanem szabadon hihető eszmék. A tudomány, ha akarja, kitörölheti őket önmagából. De Isten és a halhatatlanság a szívből nem űzhető ki. Ott tartja őket a szabadság” – ahogy Koncz Sándor summázta Sipos gondolkodását.[16] Az értelemnek joga, hogy felfogja az általa megismerhető dolgokat. Ugyanakkor az ész, az értelem nem teheti tárgyává azt, ami csak a hit számára nyílik meg. Az észnek korlátai vannak, a hit szabad.

Kazinczy vallásos gondolkodásának formálódásában tehát döntőnek mondhatjuk Sipos Pállal kötött barátságát. Az alapok lerakásában azonban feltétlenül szerepet játszott Szentgyörgyi István is. Kazinczyra tett hatását egyszerre sejthetjük a költő gondolkodásának és gyakorlati vallásosságának területén.

Szentgyörgyi – Koncz Sándor megállapításával ellentétben – nem volt kantianus.[17] Ahogy Rácz Lajos írja: „... a wolffi iskola szellemében s jó részben magának Wolffnak idevonatkozó, a XVIII. század derekán az egész német bölcsélet fölött uralkodó tankönyvei alapján” fejtette ki álláspontját a pataki professzor.[18] Christian Wolff (1679-1754) hallei, marburgi majd újra hallei egyetemi tanár teológiai módszere a dogmák önmagukból folyó tekintélye alól való felszabadulás szükségességét hangsúlyozta. „Akik a keresztyén vallás igazságait akarják alaposan megismerni, azok sem mehetnek tanítóikhoz valamilyen vakhittel és nem tarthatnak valamit csak azért igaznak, mert a nagytudományú férfiú, akire a tanulásban rá vannak szorulva, azt igaznak tartja... Ha Pál nem akarja elszenvedni, hogy a hívek értelemben gyermekek legyenek (1Kor 14,20), azaz hogy mint a gyermekek, gondolkodás nélkül fogadják el azt, amit eléjük adnak, azt, ami nekik tetszik és amit emlékezetből felmondanak – ugyanúgy egyetlen Pál-értelmű tanító sem kívánhatja hallgatóitól, hogy ők mint kisgyermekek, tetszés szerint engedjék magukat bepólyáltatni”.[19] Wolff rendszerében az értelem felértékelődik. Isten ismerete nem a dogmákra épül, hanem a világ és a lélek megismerésére (theologia naturalis). Szentgyörgyi „pozitív racionalizmusát” tehát nem szabad abban az értelemben elgondolni, amely a XIX. századi liberális teológia sajátjaként vált általánossá, miszerint a ráció a valóság mértéke, amely a kijelentés fölött áll, azt hivatva van kritikai szempontból értékelni. Annál is inkább, mert Decsy Sámuel (1742-1816), a bölcsészet és az orvostudomány doktora, Szentgyörgyi valamikori tanítványa, egykori professzora Theologia Naturalis című, 1784-ben megjelent munkáját olvasva, számon kéri tőle a kortárs filozófusok nézeteinek hiányát.[20] Kifogásolja, hogy többek között Moses Mendelssohn (1729-1786), Johann A. Eberhard (1739-1809) műveit nem vette figyelembe. Felhívja figyelmét arra, hogy Európában megjelent az a nézet, hogy az ember gép, mely álláspont olyan kétségeket vet fel a lélek létezésével szemben, amelyek megoldásán a legkiválóbb filozófus is „izzadással rágódhatik”.[21] Decsy kifejti, hogy Szentgyörgyi munkája a régi filozófusok tanítására épül, így érvei „a mai Revelatio ellenségeinek, a vastagabb Naturalistáknak meggyőzésére elégtelenek”. Jellemző azonban, hogy Kant nevét Decsy sem említi. Szentgyörgyi tehát joggal tekinthető wolffianusnak, ilyen értelemben nem volt „modern” a maga korában.

Wolff tanításában – s így Szentgyörgyi gondolkodásában is – a kijelentés nem veszíti el egyedülálló szerepét, mert azt közli, amire a természeti okosság nem vezetne el. A kijelentés

értelemfeletti igazság, de nem értelem ellenes, harmóniában van az értelmi igazsággal. Erre szüksége van az embernek, mert e nélkül, pusztán az értelem útján, nem juthat el az igazság teljességének megismerésére. Egészen leegyszerűsítve, a wolffi teológiai racionalizmus eredendően nem jelentett többet, mint azt, hogy merj gondolkodni (sapere aude) a vallás kérdéseiben is. Következésként nem vak hitet, hanem meggyőződést követelt.

Ezek után nem csodálkozunk el azon, hogy Szentgyörgyi igehirdetéseiben nyoma sincs annak a racionalizmusnak, amely a XIX. század során a Biblia kritikai értékelése folyományaként teológiai liberalizmushoz vezetett, a csodák lehetőségét elvetette, a kijelentés hitigazságait pusztán a keresztyén morál szempontjából tartotta relevánsnak. Ezzel szemben Szentgyörgyi a református pietizmus jellegzetes prédikátora volt. Pietizmusában teljes teret kapott a misztika, a hívő lélek és Krisztus spirituális szerelemben beteljesült egysége. A fiatalon elhunyt kegyes asszonyt, Báji Patay Józsefné Darvas Borbálát a temetési igehirdetésben Jézus szerelmes jegyeseként méltatta, s az analógia szabályai szerint ugyan, de erotikus képektől sem riadva vissza írta le lelki házasságukat. A szentség, az igazság, a mértékletesség Darvas Borbála „Jézustól fogantatott” gyermekei. Halála nem egyéb, mint szerelmének beteljesedése: „Kiterjesztett kezekkel s a szívnek olvadását jelentő kifutó szemekkel ugyan rohant az ő mennyei Völegényének nyugodalmas kebelébe, az ő nyájasan ölelgető karjai közé. Be is vitte őtet a Király az ő ágyas házába, ott örvendez már és vígad őbenne, ott számlálgatja az ő szerelmeit, melyek jobbak a bornál”.^[22] Az Énekek Énekében (5,10) ezt olvashatjuk: „Az én szerelmesem fejr és piros, tízezer közül is kitetszik”. Ugyanígy – mondja Szentgyörgyi – szépség tündöklök Darvas Borbála szerelmesének, „ama Fejérnek, ama Pirosnak, ama Tízezereknél is sokkal szebb Jézusnak Isteni ortzáján”.^[23] A középkori misztikának protestáns talajon való jelentkezése ez, mely az Énekek Éneke allegorikus értelmezésére épít. (Figyelmeztetnünk kell viszont arra, hogy a Biblia nem a hívő lélek és Krisztus, hanem az egyház és Krisztus házasságáról beszél. Ef 5,32.) Szentgyörgyi azokat a hitigazságokat, amelyeket a liberális teológia később a legjobb esetben is legfeljebb allegorikusan értelmezett, valóságát azonban elvitatta (Krisztus kereszthalála, feltámadása, mennybemenetele, üdvösség stb.), történelmi értelemben fogta fel és magyarázta.^[24] Pozitív racionalizmusa igehirdetéseiben abban ragadható meg, hogy nem a dogmák tekintélyére apellál, hanem a személyes meggyőződésre épít. Például az ember porsátorának levetése és a dicsőséges test felöltözése bizonyosságát nyilván tudatosan felépített kifejezés-együttessel húzza alá ebben a sorrendben: „tudom, hiszem, reménylem, várom”.^[25] Ez azonban nem az intellektus elsőbbségét jelenti a hittel szemben, csupán a meggyőződés szilárdságát emeli ki, hangsúlyozza.

Szempontunkból kevésbé fontos az, hogy Szentgyörgyi István nem volt korszerű filozófus. Sokkal lényegesebb, hogy filozófiai racionalizmusát egyeztetni tudta erőteljes pietisztikus vonásokat mutató kegyességével. Ennek titkát abban ragadhatjuk meg, hogy a pietizmus református talajon be tudott illeszkedni az ortodoxia teológiájának épületébe. A „befogadó készségre” az ortodoxiát a puritanizmus készítette elő.^[26] A Szentgyörgyi István által is képviselt pietista misztika öröksége annak a kegyességi magatartásnak, amit a XVIII. század korábbi évtizedeiben Ráday Pál és Bethlen Kata lelkisége fémjelez.^[27] Ebben a személyes vallásosságban a hitvallásos reformátori örökség (református ortodoxia) egészséges, szélsőséges rajongástól mentes, mély érzelmi töltést hordozva jelenik meg. Ez a többszínűség,

a különböző hatások egybeolvadása a kor református teológiájára általánosan jellemző. A reformátori örökségre nagy súlyt helyező ortodoxia puritánus jegyeket hordoz, nem idegenkedik a krisztocentrikus szemléletű érzelmi azonosulás kifejeződéseitől sem, s ez utóbbiban mutatkozik meg leginkább a pietizmus hatása. A puritanizmussal és a pietizmussal nemesedett ortodoxia a korai racionalizmust is képes volt megszelídíteni. Ezzel létrejött az a sajátos teológiai szintézis, amely lényegében véve a legutóbbi időkig jelen volt a magyar református teológiai gondolkodásban. A XVIII. század második felében pedig, Szentgyörgyi mellett, jellemző példaként hozhatjuk fel Szikszai Györgyöt, a magyar református népi kegyesség talán legnagyobb hatású formálóját, aki az ésszerű ortodoxia talaján állva, a racionalizmustól is érintetlen, érzelmekben gazdag kegyességet és teológiai gondolkodást képviselt.[28]

A Sipos Pállal folytatott levelezés szinte minden lapja bizonyítja, hogy Kazinczy Ferencet mélyen foglalkoztatta a vallás lényege. Nem teoretikusan, hanem egzisztenciálisan érdekelte őt Isten, szabadság, halhatatlanság és üdvösség. Meggyőzésének kiformalódásában sokat merített kedves barátjától, Sipos Páltól. Az alaphoz, amelyre ez a meggyőzés épült, szeretve tisztelt tanára, Szentgyörgyi István is hordott fontos szellemi-lelki köveket. De a tanítvány nem bizonyult pusztán epigonnak, maga harcolta meg „világnézete” kifejeződésének szép harcát, benne volt önnön lelke is az eredményben, melyben az ész és a szív békességre jutott.

A szem látni tanult, a szív csak hinni. Nemesb az

S emberhez méltóbb, s ah, vakon ülni nehéz.

Úgy de magam vagyok ott, itt léteimet Istenek őrzik,

S a baj hozzájok még közelebbre csatol.

Láss bizvást, sőt nézz; szemed arra van adva; de higgy is,

S int szívednek szép religiója, hevülj.[29]

Megjelent:

Petrőczy Éva (szerk.): A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X. Budapest, 2002. 133-140 pp.

[1] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Budapest, 1879, 27 p.

[2] Uo. 19-20 p.

[3] Uo. 49-50 p.

[4] Vályi Nagy Ferenc: Mennyei Polgár, vagy halotti tanítás... Szentgyörgyi István úrnak... megholt teste felett. Kassa 1800. 47 p.

[5] Hörcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1717-1777. Sárospatak, 1998, 272 p.

[6] Sárospataki Ref. Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kt. 227.

[7] Uo. Kt. 277.

[8] Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703-1849 között. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Budapest, 1981, 132-133 p.

[9] Rácz Lajos: Régi levelek. Protestáns Szemle 1918, 163-164 p.

[10] Pukánszky Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei. Protestáns Szemle 1924, 300 p.

[11] Woyciechowsky József: Sipos Pál élete és matematikai munkássága. Budapest, 1932.

[12] Makkai Ernő: Sipos Pál: Természet és szabadság. Hat filozófiai tanulmány. Kolozsvár, 1944, /Erdélyi Féniks/, 9-10 p.

[13] Kazinczy Ferenc levelei Sipos Pálhoz. Lipcse, 1846, 6 p.

[14] Makkai Ernő: i. m. 8-9 p.

[15] Kazinczy Ferenc levelei... i. m. 86-87; 69 p.

[16] Koncz Sándor: i. m. 138 p.

[17] Koncz Sándor Szentgyörgyi Logica (Logica multum mutata et quoad facere licuit, aevo nostro accomodata, Posonii, 1805) című műve alapján állapította meg, hogy „a filozófiát Kant alapján értelmezi”. (Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942. 39.) Csakhogy nem vette figyelembe, miszerint Szentgyörgyi művét Rozgonyi József „dolgozta át az újabb követelményekhez képest” (Rácz Lajos: Régi levelek, i. m. 163 p.), amint erről az előszó is tanúskodik. Ez a munka kivonata az 1793-ban megjelent Philosophia Instrumentalis c. mű ligikai részének.

[18] Rácz Lajos: Régi levelek, i. m. 163-164 p. Rácz így fogalmaz: „Szentgyörgyi a korosabb ember nyugalmával, konzervativizmusával, még ha áttanulmányozta, átértette s talán magába szívta is Kant rendszerét, azt már nem vitte át korábban kidolgozott előadásai kéziratába, sem ennek nyomtatott szövegébe – ez továbbra is a régi maradt. S ez okozta, hogy Patakon még a 90-es években is jórészt ösmeretlenek voltak azok a bölcsészeti problémák, amelyek külföldön az előhaladottabb szellemeket foglalkoztatták. Ez okozta, hogy midőn Szentgyörgyi utóda, Rozgonyi József, a határozott és erős antikantiánus filozófus a pataki akadémián tanszékét 1798-ban elfoglalta, itt a bölcsészeti tanítás egy nagy ugrással, Kant rendszerének

elmellőzésével, Wolffról egyszerre Kant-ellenes irányba csapott át.” Vö. Rácz Lajos: Egy magyar és egy német antikantiánus érintkezése. Sárospataki Református Lapok 1910, 29-32. szám.

[19] Juhász István: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. In Uő: Hitvallás és türelem. Kolozsvár, 1996, 102-103 p.

[20] Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz, Rimaszombat 1784. augusztus 28. Sárospataki Füzetek 1905, 188-191 p.

[21] Decsy összetéveszti Julien O. de La Maettrie-t (1709-1751) Johann H. Lambert-tel (1728-1777), tévesen ez utóbbinak tulajdonítva a L' homme machine c. munkát. Nyilvánvaló egyébként, hogy Szentgyörgyi nem juthatott könnyen hozzá a kortárs filozófiai művekhez, ráadásul németül nem tudott, ami szintén komoly akadály volt az újabb irodalom megismerésében. vö. Rácz Lajos: Régi levelek, i. m. 164. p. 1. sz. jegyzet.

[22] Szentgyörgyi István: Temetési lakodalom... 1769, különösen 38-39 p.

[23] Uo. 32 p.

[24] Kéziratban maradt prédikációi a pataki Nagykönyvtárban: Kt. 215-216.

[25] Temetési lakodalom... i. m. 33 p.

[26] E sajátos szintetikus teológiának, melynek a XVIII. század egyenes örököse volt, talán legmarkánsabb XVII. századi képviselője Tofeus Mihály, erdélyi püspök, Apafi fejedelem udvari lelkésze. Kathona Géza: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In Varjas Béla (szerk.): Irodalom és ideológia a 16-17. században. Budapest, 1987, 401-425 p.

[27] Czeglédy Sándor: Ráday Pál lelki arca. In Esze Tamás (szerk.): Ráday Pál emlékkönyv. Budapest, 1980, 251-252 p. Tonk Sándor: Árva Bethlen Kata. Kolozsvár, 1998.

[28] Ifj. Szabó Aladár: Szikszai György élete és munkássága. Budapest, 1927.

[29] Kazinczy Ferenc: Szem és szív. In Kováts Dániel (szerk.): Fény és homály. Válogatott költemények. /Poétai Gyűjtemény 1./ Miskolc, 2000. 31 p.